

«Небилиці» Івана Миколайчука у світлі традицій Українського січового стрілецтва

Ольга Ямборко

Іван Миколайчук в Будинку творчості письменників. Ірпінь. 1980-ті роки.

У 1983 році Іван Миколайчук створив кіносценарій «Небилиці про Івана Калиту, знайдені в мальованій скрині з написами» про такого собі сільського філософа-«сміхованця» й мандрівника, котрий втрапляє у різноманітні історії й сам каже про призначену йому автором місію: «Отаке я маю прокляття на собі, що поки світ не стане Світом, а кривда – Правдою, у нім я мушу сновигати поміж люд і розвидняти всякий блуд!»¹

Постановка сценарію відтермінувалась до 1989 року² з причини тривалого процесу затвердження на кіностудії ім. О. Довженка. На жаль, автор не дожив до моменту зйомок фільму. У творчій долі самого Миколайчука, та й для багатьох інших кінематографістів підрадянського періоду, подібні ситуації траплялися часто, внаслідок суворої цензури, що була інституціалізованим інструментом контролю над мистецьким процесом в СРСР. Навіть побіжний огляд цього тексту Миколайчука виказував незвичну форму і стиль написаного – «Небилиці про Івана Калиту» були не схожі на будь-який інший сценарій в сценарній практиці³. Автор, як тонкий знавець фольклору, написав байку, де виобразив головного героя в обставинах народного життя на Буковині «за бабці Австрії» – точніше, часів

Першої світової війни. При цьому, Володимир Сосюра як головний редактор кіностудії ім. О. Довженка висловив Іванові Миколайчуку «зауваження з приводу порушень у сценарії питань, що стосуються народного і національного в зіставленні з націоналістичним (виділено автором листа – О. Я.), у яких поки що немає концепційної чіткості та оцінкової однозначності»⁴. А член художньої ради Василь Сичевський зауважив, що «з такою річчю на люди виходити не можна. Нащо нам зараз займатися ексгумацією трупів Австрійської імперії, січових стрільців?»⁵. Попередньо сценарій рецензували фахівці Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР і надали схвальний відгук. На жаль, текст тієї рецензії неопублікований, а про інші спеціальні дослідження фольклорної стилістики «Небилиць про Івана Калиту» невідомо. Тим цікавішою є помічена паралель з Січовим стрілецтвом, адже в Україні пізньорадянського періоду ця табуована історична тема, завдяки тоталітарно-ідеологічним старанням, здавалося б, «канула в Лету». Втім, це коли йшлося про творчість в офіційній площині, натомість народна, як її ще називали, колективна творчість зберегла пам'ять про Січове стрілецтво – особливо у пісенному фольклорі.

Уродженець буковинського села, Іван Миколайчук був не тільки свідком, а й учасником цієї народної – колективної – творчості, передусім як сільський парубок, активно залуче-

1 Миколайчук І. «Небилиці про Івана, знайдені в мальованій скрині з написами»: Літературний сценарій. Білий птах з чорною ознакою... С. 341.

2 Сценарій було запущено у виробництво у 1986 році, а 1989 року за цим сценарієм Борис Івченко здійснив постановку фільму «Небилиці про Івана». У 1987 році після важкої хвороби Івана Миколайчука не стало.

3 Редакторка кіностудії Валентина Ридванова стверджувала: «Такий фільм дуже потрібний. В цьому є відкриття...». Брюховецька Л. Іван Миколайчук як національний митець. Кінематографічні студії. Випуск шістнадцятий. Київ: Редакція журналу «Кіно-Тептр»; ТОВ «7БЦ», 2024. С. 136.

4 Тримбач С. «Вавилон, брате, Вавилон!». Білий птах з чорною ознакою. Іван Миколайчук: спогади, інтерв'ю, сценарії. Київ: Мистецтво, 1991. С. 241.

5 Справа фільму «Небилиці про Івана». Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва. Фонд 670. Опис 1. Справа 5284. Цит. за: Брюховецька Л. Іван Миколайчук як національний митець... С. 141.

ний у місцевий ритм життя, своєрідним апофеозом якого щороку була і досі є невмируща Вашківецька Переберія⁶. Не варто забувати, що Іван Миколайчук зі шкільних років грав у самодіяльному сільському театрі. Все це виховало у ньому відповідні творчий світогляд та слух, де поєдналися лицедійство і постика, а тим паче вміння оминати ідеологічні заборони, у чому український народ добре спрацьований. «Небилиці про Івана Калиту» – це і занурення у власне дитинство Івана Миколайчука, і його рефлексія як зрілого автора на вічні теми. Та ж Вашківецька Переберія – народне карнавальне новорічне дійство, з якого «Небилиці» вирости, – є живою реакцією на сучасність: її окремі персонажі змінюються залежно від часу, моди, однак образи-архетипи, що відображають певні морально-етичні координати, залишаються сталими. Щороку тут кожен з гуртів вигадає свою тематику – від історичної до фантастичної, та добиратиме під неї «переберію». Мистецтво перевтілення полягає у тому, щоб запам'ятатись, вирізнитись, але водночас за костюмом, маскою, зміненим голосом учасники прагнуть залишитись невпізнаними⁷. Усе це супроводжується піснями, приповідками, танцями, неймовірною кількістю шумових ефектів⁸ і завершується кількогодинним купанням учасників дійства у річці на т. зв. Долішньому куті.

Такими є характеристики головного героя «Небилиць» Івана Калити, котрий буквально лицедіє, у т. ч. коли перевдягається жінкою, щедро використовує приповідки та пісні, мандруючи між люди зі своєю «козою»⁹ – «неоковирним інструментом, котрий скидався на кістяк якоїсь допотопної тварюки чи богвід'якої ще там потвори»¹⁰. Мало того, він влаштовує цілі театралізовані дійства, і в дусі Вашківецької Переберії здимає шум та гам. Приміром, у сюжеті, де Іван Калита потрапляє до села сліпців, він організовує їх разом заспівати пісню про «цісарську козу» – хор селян втворював йому, видаючи різноманітні звуки. Якраз на цій пісні, котру виконували у рідному селі Миколайчука, він хотів зробити акцент¹¹, коли задумував сценарій – вона стала генератором усього.

Фразеологічно, мова «Небилиць» щедро пересипана характерними для цісарських часів словами, зворотами, а також персонажами. Серед них неодмінними є пани і

жандарми, які Івана Калиту повсякчас переслідують. У Вашківецькій Переберії «Бук-Шандар»¹² – обов'язковий персонаж, як і Козак, що є основним героєм з початку ХХ ст., на згадку про вашківецьку «Січ»¹³ – одну з перших на Буковині. За словами етнологі Миколи Шкрібляка, «ідея Січей – бути разом з великою Україною, з усім українським народом. І коли хлопці з Маланкою приходили на подвір'я дівчини, то танцювали спершу буковинський аркан, а потім – гопак. Перед цим лунала важлива фраза: «Дайте волю козакам!»¹⁴.

В історичній ретроспективі із «січей» виникло українське січове стрілецтво. А ця тематика по-своєму прошиита в канву сценарію Івана Миколайчука: «Снятин їх зустрів бравурним маршем дівочої духової оркестри, – каже оповідач, – котра вела за собою табунець “українського війська” з малиновим прапором “УСС” – “Українські січові стрільці”»¹⁵. Щоправда, героїнями чергової новели-небилиці стали «стрілиці», яких Іван Калита розігнав, щоб вертались додів. Іван Миколайчук показав тут добру обізнаність із темою – на рівні фактів, гумору, пов'язаного фольклору. Адже саме біля Снятина у с. Завалля в 1900 році Трильовський заснував першу «Січ» – провісницю УСС. Поява «Січі» у сусідніх до Чорторії Вашківцях взагалі неабияк вплинула на формування поколінь місцевих жителів, бо стала помітним суспільно-культурним, громадським явищем свого часу¹⁶. Малиновий прапор із зображенням Богдана Хмельницького та архистратига Михаїла по різних боках у реальності був відзнакою вашківецької «Січі», а кожен з її понад 400-х членів носив малинову стрічку, на якій жовтими нитками було вишито «Січ у Вашківцях над Черемошем». Історичним фактом є Жіноча чота УСС, яку очолювала Олена Степанів. А фрагменти стрілецької пісні «Чи то буря, чи гім», наведені у цій частині «Небилиць про Івана Калиту», належать перу Осипа Маковея, котрий певний час жив на Буковині й, між іншим, був майстром гумористичних і сатиричних новел, де описував життя буковинських та галицьких селян. В іншому місці «Небилиць» Миколайчук вкладає в уста свого героя іншу адаптовану стрільцями популярну під час Першої світової війни жартівливу військову пісню «При каноні стояв». На загал, гумористичні лейтмотиви сценарію виглядають переплетенням народного карнаального фольклору і почасті стрілецького.

Гумор відігравав суттєву роль у стрілецькій культурі і становить своєрідний її феномен, на тій підставі тут плекалися й ідеї лицарства. Прикладом цього є історія «Орде-

6 Традиційне карнавальне дійство, яке відбувається поблизу рідного села Івана Миколайчука Чорторії у м. Вашківцях на Буковині в ніч «на Василя» 13–14 січня. Іван Миколайчук показав його у своєму фільмі «Така пізня, така тепла осінь» 1982 року.

7 «Суть речей»: Буковинська Маланка виходить на міжнародний рівень: інтерв'ю Оксани Денисюк з Миколою Шкрібляком та Орестом Сірецьким. 12 січня 2013. <https://bukinfo.com.ua/show/news?lid=31076>

8 Там само.

9 «Коза», «баран» чи дуда – архаїчний народний музичний інструмент, що є міхом із козячої, баранячої або телячої шкіри з вставленими у нього трубками.

10 Миколайчук І. «Небилиці про Івана, знайдені в мальованій скрині з написами»: Літературний сценарій. *Білий птах з чорною ознакою...* С. 317.

11 «Такий фільм дуже потрібний. В цьому є відкриття...». *Брюховецька Л. Іван Миколайчук як національний митець...* С. 136.

12 Діалектична назва, що поєднує слова «бук» і «жандарм».

13 «Січ» – спортивно-пожежне товариство на Галичині та Буковині, засноване Кирилом Трильовським.

14 Музиченко Ярослава. «Маланка» крізь віки. *Україна Молода*. 20.01.2017. <https://umoloda.kyiv.ua/number/3109/164/107907/>

15 Миколайчук І. «Небилиці про Івана, знайдені в мальованій скрині з написами»: Літературний сценарій... С. 357.

16 Див.: Історія Вашківців. *Історико-краєзнавчий портрет Чернівецької області*. https://bukportret.info/vizhnitskiy-rayon/vashkivtsi/istoriya-vashkivtsi/#google_vignette

ну Залізної Остроги» – наполовину товариського клубу, наполовину лицарського ордену, до якого самі члени ставились напівжартома. «Орден» проіснував недовго, але залишив по собі традицію та ідею, яку чудово описав Роман Купчинський у романтично-сатиричній поемі «Скоропад» про лицаря-фантаста у дусі сервантесівського Дон Кіхота. Героєм поеми є легендарний четар УСС Іван Цяпка-«Скоропад», поряд з Левком Лепким – засновник «Ордену Залізної Остроги», довкола якого творилося чимало небилиць, які він сам нерідко вигадував, маючи гуморну вдачу. Тільки про цю постать серед усусів виник неабиякий фольклор: кілька поем, чимало анекдотів та пісень (наприклад, «Бо війна війною») і малюнків. Та вже навіть початок стрілецького фольклору, що сягає видань «Пресової Квартيري» УСС, рясніє не просто гумористичними фрагментами, а цілими виданнями: «Новініядою» (1915), «Самопалом» (1916), «Самохотником» (1915–1918), що «виходить коли сам схоче у Коші У.С.С.»¹⁷, «Тифусною одноднівкою» (1918), «Усусу» (1916–1917) – «сатиричним органом неінтелігентних інтелігентів»¹⁸, «Червоною калиною» та ін. Тематику зазвичай виступали політична сатира, сатира на старшин та обставини стрілецького побуту. Гумор на гендерну тематику, як це бачимо у «Небилицях» Івана Миколайчука, займає тут свою нішу, особливо коли йшлося про залицяння. Приміром, окремі пісні («Пиймо, друзі, грай музика!», «Мав я раз дівчиноньку чепуреньку» та ін.) співали, за приміткою їх авторів, у певні моменти «при чарці, як був антифеміністичний настрій»¹⁹. Натомість у пісні «Не плачте, не журіться» у жартівливій формі обігрується тема призову жінок до війська²⁰, алюзії на яку можна спостерегти і в сюжеті «Небилиць» про «стрілиць».

«Небилиці про Івана Калиту», отже, варто розглядати у контексті народного буковинського і стрілецького фольклору, що на практиці повпливали одне на одне свого часу. Автор сценарію усе це засвоїв із середовища, у якому сам ріс, тож відчував сюжет, його форму і настрій. Іван Миколайчук хоч і сатирично заторкнув у своєму тексті тему Українських січових стрільців, та для 1983 року це було сміливим кроком, оскільки у публічному просторі в Україні вона з'явиться з 1990-го року – тоді, власне, на екран вийде фільм «Небилиці» Бориса Івченка, а зі здобуттям Незалежності, остання українська декада ХХ ст. промине під акомпанемент стрілецьких пісень у виконанні естрадних гуртів та навіть дитячих фольклорних колективів. Сьогодні ж, під час російсько-української війни, стрілецька «Ой у лузі червона калина» справедливо стала символом українського духу на весь світ і подолала кордоны та мовні бар'єри.

¹⁷ Зленко П. Українські Січові Стрільці: Матеріали для бібліографічного показника. Варшава-Прага, 1935. С. 5.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Сурма: збірник воєнних пісень. Львів ; К. : Червона Калина, 1922. С. 91.

²⁰ Атрибуція цієї пісні донині не встановлена: невідомі як автори, так і період виникнення, у часи УСС чи УПА.

Львівські стежки Богдана Ступки

Оксана Палій

Богдан Ступка. Початок 1960-х.
Фото з архіву Львівського
національного театру
ім. Марії Заньковецької

Богдан Ступка ще при житті став легендою. Зрештою, в нас є мало митців у царині кіно та театру, які б мали такий розмаїтий, упізнаваний творчий доробок, як він. Тож не дивно, що життєпис відомого актора докладно і в різних варіаціях зафіксований у книжках, альбомах, буклетах і статтях. Як у наукових дослідженнях, так і популярних виданнях. Є також низка документальних фільмів про нього, як прижиттєвих, так і вже після відходу актора. Відтак, ще одна стаття навряд чи щось може додати нового до такої маси публікацій.

Якщо коротко викласти творчий доробок Богдана Ступки, спираючись на вже опубліковане, то це виглядатиме приблизно так: в час навчання в театральній студії керівник курсу Борис Тягно запросив початківця до своєї постанови «Фауст і смерть» О. Левади на роль першого робота Механтропа. Був гучний успіх. Далі по висхідній на Богдана Ступку «посипалися» ролі, які мали різний ступінь успішності у глядача: від ролі румунського офіцера у «Над блакитним Дунаєм» О. Рачади до «Річарда III» В. Шекспіра. Але, незважаючи на зусилля різних режисерів та самого актора, новою віхою у творчості актора цей період не став. Аж до співпраці з Сергієм Данченком у «Річарді III» за однойменною шекспірівською хронікою. Чимало критиків вважали, що справжній успіх у Львові до Ступки прийшов після ролі Річарда у постанові 1973 року.

Справді, роль Механтропа відкрила Ступку як актора для сцени, та й про режисерську інтерпретацію цієї речі є низка публікацій, зокрема, і на сторінках журналу «Кіно-Театр». Сам він залюбки розповідав про свого Механтропа як одну з улюблених ролей.

Варто зауважити, що роль румунського офіцера та Механтропа Богдан Ступка зіграв ще будучи студійцем випускного курсу. Адже однією з характерних рис львівської